

શ્રીહેમચન્દ્રપાદાનાં પ્રસાદાય નમોનમઃ

ડૉ.અમૃતલાલ વી.દેસાઈ

વ્યાખ્યાતા,

મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, મોતીપુરા, હિંમતનગર

આચાર્ય હેમચન્દ્ર ન્યાય, વ્યાકરણ તેમજ સાહિત્ય વગેરે સાહિત્યોના પ્રકાંડ વિદ્વાન હોવા ઉપરાંત જૈન ધર્મના શાસ્ત્રીય તત્ત્વોના પણ અપૂર્વ જ્ઞાતા હતા. આ રામચન્દ્રના ગુરુ આચાર્ય હેમચન્દ્રનો જન્મ ગુજરાત રાજ્યના ધંધુકા ગામમાં ઈ.સ. 1090માં એક વૈશ્ય પરિવારમાં થયો હતો. તેમની માતાનું નામ ચાહિણી (અથવા પાહિણી) અને પિતાશ્રીનું નામ ચચિભ અથવા (ચચ્ય) હતું. બાલ્યાવસ્થામાં અત્યારે જેમ બાળકોના ઉપનામ રાખવામાં આવે છે. તેમ તેમનું ઉપનામ – ચંગદેવ હતું. બાળક ચંગદેવનો પરિચય કરાવ્યો ત્યારે ચંગદેવની ઉંમર આઠ વર્ષની હતી. પોતાના ગામમાં દરરોજ શ્રીદેવચંદ્રસૂરિનું પ્રવચન થતું. આ પ્રવચનોએ બાળક ચંગદેવના હૃદય પર ખૂબ જ પ્રભાવ પાડ્યો. આથી બાળક ચંગદેવે શ્રીદેવચન્દ્રસૂરિને પ્રાર્થના કરી કે – સુચારિત્ર્યરૂપી જળયાન દ્વારા આ સંસારસાગરથી મને પાર ઉતારો. દેવચન્દ્રસૂરિએ બાળકની યોગ્યતા અને ઉત્કટતા જોઈને તેના મામા ‘નેમિ’ને કહ્યું કે તેના પિતા ‘ચચ્ય’ને પ્રેરણા આપો કે આને વ્રતગ્રહણની આજ્ઞા આપે. ચંગદેવના પિતાની આજ્ઞા મળતાં સંભવતઃ ઈ.સ.1098માં આઠ વર્ષની ઉંમરમાં બાળક ચંગદેવ આચાર્ય દેવચન્દ્રસૂરિ દ્વારા જૈનધર્મ દીક્ષા ગ્રહણ કરી. એ સમયે તેનું ‘સોહમુખ’ સૌમ્યમુખનું નામ સોમચન્દ્ર રાખવામાં આવ્યું.

‘સોમપ્રભસૂરિ’ વિરચિત ‘કુમારપાલપ્રતિબોધ’ કથા પ્રમાણે 21 વર્ષની ઉંમરે ઈ.સ.1111મં સોમચન્દ્રે સુરિપદ પ્રાપ્ત કરવાથી તેનું નામ હેમચન્દ્ર રાખવામાં આવ્યું. આ સમયે તેના શરીરનો વર્ણ હેમ(સુવર્ણ) સમાન તથા મુખની કાંતિ ચન્દ્ર સમાન હતી. તેથી તેના ઉપરોક્ત નામની યથાર્થતા સિદ્ધ થઈ. તેમના આ સૂરીપદ પ્રાપ્તિનો મહોત્સવ નાગોર (મારવાડ)માં મોટા સમારોહ સાથે મનાવવામાં આવ્યો.

હેમચન્દ્રાચાર્યનો રાજસમ્બન્ધ:

ગુજરાતમા તે સમય ઈ.સ.1093થી ઈ.સ.1243 સુધી લગભગ 50 વર્ષ સિદ્ધરાજ જયસિંહનો શાસનકાળ હતો. ત્યારબાદ 1143 થી 1173 સુધી લગભગ 30 વર્ષે કુમારપાળે ‘અણહિલ પાટણ’ની ગાદી શોભાવી. આ બંને રાજવીઓના રાજ્યમાં આચાર્ય હેમચન્દ્રને ખૂબ જ ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન મળ્યું હતું. હેમચન્દ્ર રાજાસિદ્ધરાજના સમવયસ્ક હોવાને કારણે તેમની વચ્ચે મિત્રતાપૂર્ણ વ્યવહાર થતો. કુમારપાલ શિષ્યની જેમ તેના પર પ્રીતિ

રાખતો. સિદ્ધરાજના રાજ્યશાસન દરમ્યાન ગુર્જર અને માળવા રાજ્યમાં બહુ લાંબુ યુદ્ધ ચાલતુ રહ્યું. અંતમાં ઈ.સ.1136માં ગુર્જર રાજ્યે માળવા પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યા. વિજયના ઉત્સાહ સ્વરૂપ સિદ્ધરાજ જયસિંહનો ભવ્ય સત્કાર કરાયો. સર્વધર્મના પ્રતિનિધિઓએ આ અવસર પર તેમનું સ્વાગત કર્યું જૈનધર્મના પ્રતિનિધિના રૂપમાં આચાર્ય હેમચન્દ્રે તેનું સ્વાગત કર્યું. પદ્ય રૂપે કર્યું.

આ સિદ્ધરાજ સાથેના પ્રથમ પરિચય સમયે તેમની ઉંમર 46 વર્ષની હતી. કોઈ બીજા પ્રસંગે સિદ્ધરાજજયસિંહ 'અણહિલ-પાટણ'ના રાજમાર્ગ પર હાથી પર સવાર થઈ જઈ રહ્યા હતા. બીજી બાજુ માર્ગ પર સેથી આચાર્ય હેમચન્દ્રસૂરિ પગે ચાલીને આવી રહ્યા હતા. માર્ગ સાંકડો હતો. રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહે હાથીને રોકાવી દીધો ત્યારે આચાર્ય હેમચન્દ્રે તત્કાળ શ્લોક બનાવી દીધો.

‘કારય પ્રસરં સિદ્ધ ! હસ્તિરાજમશદદ્વકતમ્ ।

ત્રસ્યન્તુ દિગ્ગજાઃ કિન્તભૂર્યસ્ત્વયૈચોઠ્ઠતા યતઃ ॥’

સંસ્કૃત સાહિત્ય ક્ષેત્રે આચાર્ય હેમચન્દ્રનું અદ્વિતીય પ્રદાન રહેલું છે. ઈ.સ.1136માં માળવાનો વિજય સમારોહના સમયે 'અણહિલ-પાટણ'ના રાજાધિરાજ સિદ્ધરાજજયસિંહ સાથે તેમનો પરિચય થયો. ત્યારબાદ ઈ.સ.1146માં સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્યની સમાપ્તિ થઈ. આ સાતવર્ષના બહુ જ ટૂંકા સમયમાં સિદ્ધરાજજયસિંહના પ્રોત્સાહન અને પ્રેરણાથી તેમણે સંસ્કૃત સાહિત્યક્ષેત્રે મહત્વપૂર્ણગ્રંથોની રચના કરી. ન્યાય, છંદશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ સાહિત્ય વગેરે વિષયો પર તેમના અત્યંત ઉત્તમકક્ષાના ગ્રંથોની આપણને ભેટ ધરી. તેમના દ્વારા રચાયેલ ગ્રંથોની યાદી તથા તેના પ્રતિપાદ્ય વિષયોનું ક્ષેત્ર ખૂબ જ વિશાળ છે. તેની યાદી નીચે પ્રમાણે છે.

1. સિદ્ધ-હેમશબ્દાનુશાસન (સિદ્ધહેમ-વ્યાકરણ)
2. વાદાનુશાસન
3. છંદાનુશાસન
4. કાવ્યાનુશાસન
5. ધાતુ પરાયણ
6. દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય
7. દેશીનામ માલાભિધાન ચિંતામણિ
8. સપ્તસંધાન મહાકાવ્ય
9. અનેકાર્થસંગ્રહનિઘંટુ
10. ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત
11. પરિશિષ્ટપર્વ
12. યોગશાસ્ત્ર

13. વીતરાગસ્તોત્ર

14. દ્વાત્રિંશિકાદ્યતિ

15. પ્રમાણમીમાંસા... વગેરે

ઉપરોક્ત ગ્રંથો આચાર્ય હેમચન્દ્રની શ્રેષ્ઠતા પુરવાર કરે છે. ખરે જ આ ગ્રંથોને જોતાં તેમણે તેમના આચાર્યપદને ચરિતાર્થ કરી બતાવ્યું છે. આ તમામ ગ્રંથોમાં સિદ્ધ-હેમ-શબ્દાનુશાસનનું નામ સવિશેષરૂપથી ચડિયાતું બતાવી શકાય તેમ છે. આ ગ્રંથના 'શબ્દાનુશાસન' નામ પરથી જ તે વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો ગ્રંથ હોવાની પ્રતીતિ થાય છે. આ ગ્રંથના નામકરણમાં સિદ્ધહેમ પદ જોડી આચાર્ય હેમચન્દ્રે પોતાની અને અણહિલ-પાટણના રાજધિરાજ સિદ્ધરાજની મિત્રતાને અજર-અમર બનાવી દીધી છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહની પ્રેરણાથી આચાર્ય હેમચન્દ્રે શબ્દાનુશાસનની રચના કરી છે. આ વાતને આચાર્ય હેમચન્દ્રે આ નામકરણ દ્વારા સૂચિત કર્યું છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંને ભાષામાં લખાયેલ 'દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય' એક શ્રેષ્ઠ મહાકાવ્ય છે. તેમનું 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત' એક વિશાળ ગ્રંથ છે. તેમનું પરિશિષ્ટ પર્વ ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસના અનુસંધાન કાર્યમાં ઉપયોગી થઈ શકે છે. જૈનદર્શનની સાથે યોગ પ્રક્રિયાનો સમન્વય 'યોગશાસ્ત્ર'માં કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. 'પ્રમાણમીમાંસા' તેનો દર્શનગ્રંથ છે. તેમાં જૈન દર્શન પ્રમાણે વિવેચન કર્યું છે. આ ગ્રંથ અધૂરો મળે છે. સૂત્રરૂપે લખાયેલ આ ગ્રંથ પર પોતાની જ બનાવેલી 'સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ' પણ મળે છે. આમ, તેમણે 11મી સદીના સાહિત્યભંડારને ખૂબ જ સમૃદ્ધ કર્યો. પોતાના અનુયાયીને સાહિત્ય જગતમાં ઉપયોગી થાય તેવા અનેક ગ્રંથોની ભેટ ધરી આ ગ્રંથોએ જૈનધર્મ તથા ગુજરાત પ્રદેશને સંસ્કૃતસાહિત્યમાં સ્વાવલંબી બનાવી દીધો છે.

આચાર્ય હેમચન્દ્રના શિષ્યો:

આચાર્ય હેમચન્દ્રના પ્રમુખ શિષ્ય રામચન્દ્ર હતા. આ ઉપરાંત ગુણચન્દ્ર, વર્ધમાનગણિ, દેવચન્દ્રમુનિ, યશચન્દ્ર, ઉદયચન્દ્ર, મહેન્દ્ર, બાલચન્દ્ર વગેરે શિષ્યો રામચન્દ્રના સમકાલીન અને સહપાઠી હતા.

1.રામચન્દ્ર:

પ્રસ્તુત નાટક 'સત્યહરિશ્ચન્દ્ર'ના નિર્માતા રામચન્દ્રના ગુજરાતના કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય હેમચન્દ્રના પૃથ્વીશિષ્ય હતા. ઈ.સ. 1277 (સં. 1334)માં પ્રભાચન્દ્રસુરીના 'પ્રભાવકચરિત'માં રામચન્દ્રને હેમચન્દ્રાચાર્યના પૃથ્વીશિષ્ય હોવા અંગેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

રાજા શ્રીસિદ્ધરાજેન, અન્યદાનુયુજે પ્રભુ: ।

ભવતાં કોડસ્તિ પટ્ટસ્ય યોગ્ય: શિષ્યગુણાધિક: ॥

તમસ્માકં દર્શયન ચિત્તોત્કર્ષાય, મામિવ ।

અપુત્રમનુકમ્પાર્હં પૂર્વે ત્વાં મા સ્મ શોચયન્

આહ શ્રીહેમચન્દ્રસ્ય ન કોડપ્યેવ હિ ચન્તક: ।

आद्योडयभूदिलापालः सत्पात्राम्भोधिन्द्रमाः ॥
 सत्ज्ञानमहिमस्थैर्य मुनिनां किं न जायते ।
 कल्पद्रुमसमे राज्ञि त्वयीद्दशी कृतस्थितौ ॥
 अस्त्युष्यायाणो रामचन्द्रारव्यः कृतिशेखरः ।

આ શ્લોકમાં રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને આચાર્યહેમચન્દ્રનો સંવાદ છે. એકવાર રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ આચાર્ય હેમચન્દ્રને પૂછ્યું, 'હે ભગવાન ! આપનો ઉત્તરાધિકારી યોગ્ય શિષ્ય કોણ ?' અમને પણ તેમનું દર્શન કરાવો. રાજાસિદ્ધરાજને કોઈ પુત્ર ન હતો. તેથી તેઓને થયું કે મારી જેમ તમારા ઉત્તરાધિકારીની બાબતે તમો દુઃખ અનુભવો છો કે શું ? આપ પણ આપના પદ્ધર શિષ્યનો ઉલ્લેખ આજે જ કરી દો તો સારું ત્યારે આચાર્ય હેમચન્દ્ર રામચન્દ્રને પોતાના ઉત્તરાધિકારી પદ્ધશિષ્ય બતાવ્યો અને કહ્યું કે આ અગાઉ પણ આપને બતાવી ચૂક્યો છે. તે સમયે રામચન્દ્રે તમારી અપૂર્વ સ્તુતિ પણ કરી હતી.

2. ગુણચન્દ્ર અને વર્ધમાનગણિ:

ગુણચન્દ્ર અને વર્ધમાનગણિનો આચાર્ય હેમચન્દ્રના શિષ્ય તરીકેનો ઉલ્લેખ સિવાય કંઈ વિશેષ માહિતી મળતી નથી. વિ.સં. 1241 (ઈ.સ.1284)માં સોમપ્રભાચાર્ય વિરચિત 'કુમારપાલપ્રતિબોધ' નામના કાવ્યની રચના કરી હતી. તેમણે આ કાવ્ય હેમચન્દ્રના શિષ્ય ગુણચન્દ્ર અને વર્ધમાનગણિએ સંભળાવ્યું હતું. આ રીતનો ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો છે.

ગુણચન્દ્રને આપણે રામચન્દ્ર સાથે સંયુક્ત લેખક તરીકે જાણીએ છીએ. આ સહાધ્યાયીઓ સાથે મળી 'નાટ્યદર્પણ' અને તેની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિની રચના કરી છે. વર્ધમાનગણિએ પણ 'કુમારવિહારપ્રશસ્તિ' નામના ગ્રંથની રચના કરી છે. જેમકે,

‘શશિજલધિસૂર્ય શુચિમાસે રવિદિનેસિતાષ્ટભ્યામ્ જિનધર્મપ્રિબોધઃ કલ્પતોડયં ગુર્જરેન્દ્રપુરે ॥

હેમસૂરિપદપંકજહંસૈઃ મહેન્દ્રમુનિયૈઃ શ્રુતમેતત્ । વર્ધમાન-ગુણચન્દ્રગણિભ્યાં સાકમાકલિતશાસ્ત્રરહસ્યૈઃ ॥’

3. દેવચન્દ્રમુનિ અને યશચન્દ્રગણિ:

દેવચન્દ્રમુનિએ 'ચન્દ્રલેખવિજય' નામના પ્રકરણની રચના કરી છે.

મેરુતંગસુરિ દ્વારા વિરચિત 'પ્રબન્ધ ચિંતામણિ'માં આચાર્ય હેમચન્દ્રાચાર્યના શિષ્યરૂપમાં યશચન્દ્રગણિના નામનો જ ઉલ્લેખ થયેલ છે.

4. ઉદયચન્દ્ર:

ઉદયચન્દ્રે કોઈ સ્વતંત્રગ્રંથની રચના કર નથી. આચાર્ય હેમચન્દ્ર વિરચિત શબ્દાનુશાસનની ન્યાસટીકાના લેખક કનકપ્રભે તેમનો નામોલ્લેખ કર્યો છે.

5. મહેન્દ્રસૂરિ:

મહેન્દ્રસૂરિ પણ રામચન્દ્રના સહપાઠી હતા. તેઓએ આચાર્ય હેમચન્દ્રના 'અનેકાર્થસંગ્રહ' નામના ગ્રન્થ ઉપર 'હેમાનેકાર્થસંગ્રહ' નામની ટીકા લખી હતી.

6. બાલચન્દ્ર:

આચાર્ય હેમચન્દ્રના શિષ્ય બાલચન્દ્રને પણ કૃતિ દ્વારા જાણી શકાતા નથી. રાજા અજયપાલના કૃપાપાત્ર બાલચન્દ્રનું અન્ય શિષ્યો કરતાં કંઈક અલગ છે. રાજાકુમારપાળ તથા આચાર્ય હેમચન્દ્રના મૃત્યુના કારણરૂપ હોવાનું જણાય છે.